

VESZTRÓCZY ZSOLT

MODERNIZÁCIÓ ÉS/VAGY MAGYAROSÍTÁS

ISKOLAPOLITIKA ÉS NÉPOKTATÁS

A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI SZLOVÁK RÉGIÓBAN, 1867–1918

A népoktatás ügye a dualizmus kori szlovák–magyar kapcsolatok történetének még mindig gyakran idézett, neuralgikus területe. Ezt egyik oldalról a nemzetiségi törvényben biztosított jogok megsértésével, az Apponyi-féle iskolatörvényekkel, és általában az intézményrendszer fokozatos magyarosításával lehetne röviden jellemezni. Ugyanakkor az érem másik oldala az volt, hogy eközben komoly eredmények születtek az oktatási rendszer modernizációja terén, a felső-magyarországi szlovák régióban pedig a kor színvonalának megfelelő oktatási rendszer épült ki.¹ A modernizáció és magyarosítás párhuzamos léte, egymáshoz való viszonya azóta is eldöntetlen, időről időre felmerülő kérdés, amit a szakemberek általában, kevés kivételtől eltekintve, hajlamosak az egyik vagy másik szempontból megítélni. Írásomban e két párhuzamos szempont alapján kívánom bemutatni a magyar oktatáspolitikát a dualista időszakban.

A népoktatás modernizációjára a polgári korban először Eötvös József tett kísérletet 1848 nyarán, de a fegyveres harc kitörése miatt erre már nem kerülhetett sor.² A probléma rendezésére végül a szabadságharc leverése után került sor, amikor a 6–12 évesek számára előírták a tankötelezettséget, szabályozták a képzés tartalmát, a tanfelügyelet kérdését, valamint rendezték a tanítók fizetését.³ A Bach-rendszer oktatáspolitikája viszont kedvezett a nemzetiségek oktatásügyének is, mivel a kormányzat részéről igyekeztek az anyanyelv használatát is biztosítani.⁴ Ugyanakkor a régió nemzetiségi megoszlásához képest a népoktatáson belül a németek vagy a magyarok felülreprezentáltak voltak, míg a szlovák diákok aránya mindössze 40–50% között mozgott.⁵

A Bach-rendszer bukását követően ez a modernizációs folyamat lelassult, az oktatás színvonala pedig komolyan visszaesett. A korábbi kemény ellenőrzés megszűnésének köszönhetően ugyanis a községek sok helyen nem fizették a tanítókat, nem tartották karban az iskolaépületeket, vagy vállalt kötelezettségeik ellenére sem építették fel azokat. Ennek eredményeként 1863-ra az iskolába járók száma 100 ezer fővel csökkent 1859-hez képest, növekedés pedig csak a nagyobb városokban volt tapasztalható.⁶

A modern népoktatási rendszert a dualista időszakban az 1868. évi XXXVIII. tc. alapozta meg. Ez kötelezően előírta a 15 éves korig való képzést, a hiányzó

népoktatási rendszer kiépítését, szabályozta az iskola és a tanuló lakóhelye közötti maximális távolságot, az oktatás időtartamát, a tanév hosszúságát, a kötelező óraszámot, az osztálylétszámot, a tantervi előírásokkal pedig egységesítette az oktatás tartalmát.⁷

A törvény a nemzetiségi iskolák nyelvhasználatáról úgy intézkedett, hogy az a „községben divatozó nyelvek egyike” legyen, vegyes ajkú községekben pedig olyan tanító tanítson, aki „a községben divatozó nyelveken tanítani képes”. Nagyobb településeken pedig, ahol a különböző anyanyelvű lakosok nagy számban laknak, „amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók”-at kell alkalmazni.⁸ Bármely természetes és jogi személy (például község, egyesület, egyházközség, magánszemély stb.) alapíthatott tanintézetet, amit mind a népiskolai, mind a nemzetiségi törvény lehetővé tett, az utóbbi szerint pedig azok tannyelvét ők maguk határozhatták meg.⁹

A kiegyezést követően a térség népiskoláinak döntő többsége felekezeti kézben volt, túlsúlyuk a korszak végéig fennmaradt.¹⁰ A népoktatásban játszott szerepük viszont rendkívüli jelentőségű volt, mivel a községek legtöbbször, különösen az északi, szlovák többségű megyékben, szegénysége miatt nem volt képes iskolát állítani a törvény előírásai ellenére sem.¹¹ Az állami iskolák építése, mely csak az 1870-es években indult meg, komolyabb mértéket csak a századfordulóra öltött, így az intézményrendszerben tátongó úrt éppen az egyházi iskolák töltötték be.

Ezzel párhuzamosan viszont azt is ki kell emelni, hogy a felekezeti tanintézeteknek számos olyan hiányosságuk volt, melyek a tanítás eredményességét komoly mértékben hátráltatták. A legtöbb helyen egy rosszul fizetett, nemegyszer szakképzetlen tanító foglalkozott a gyerekekkel osztatlan képzés keretében. Ráadásul az oktatás gyakran túlszűfolt, düledező, rosszul felszerelt épületekben folyt, melyek a környező kistelepülésektől gyakran 1-2 óra távolságra voltak, így nagy volt az iskolai mulasztások száma is.

Az egyik komoly gondot az osztályok túlszűfolttsága jelentette, mivel a létszám akár 100 fő fölött is volt. Polonkán például 280, míg Helpán 232 diákkal foglalkozott egy tanító. A nyitrai egyházmegyén belül volt olyan kerület, ahol 204 fő volt az átlagos osztálylétszám, míg a kassai egyházmegye sóvári esperességében ez 91 és 111 fő között mozgott.¹²

Szintén gyakori gond volt az iskolák rendkívül rossz állapota (például: Vagyóc, Kajal, Laáb, Tótnyárasd, Lamacs, Lozornó, Máriavölgy, Vezekény, Zsigárd stb.). Sok helyen viszont az iskolaépület is hiányzott (például: Beszterceváralja, Podhragy, Nyitra-Vicsap, Nagy-Kér, Tótmegyer, Alsó-Breznica, Kvassó, Tuchina stb.), ezért Ebecken például, épület híján, a szabad ég alatt folyt a tanítás. Máshol azért szünetelt a tanítás, mert a község több helyen nem fizette a tanítót (például: Sasvár, Nyék, Vízkelet, Alsó-Korompa, Spáca, Zsigárd, Moravanka, Galgóc, Hradek, Ó-lehota, Barka, Jalsó stb.).¹³

1. számú táblázat
Az egy tanítóra eső diáklétszám 1869-ben

Megye	Az egy tanítóra eső tankötelesek száma	Az egy tanítóra eső tényleges diáklétszám	A tényleges iskolalátogatók aránya (%)
Abauj	108	55	50,73
Árva	163	68	42,60
Bars	131	59	56,15
Gömör	83	48	57,14
Hont	100	55	54,76
Liptó	107	60	55,97
Nógrád	94	60	63,90
Nyitra	118	61	52,21
Pozsony	112	40	35,49
Sáros	127	68	53,17
Szepes	114	67	58,64
Torna	135	81	59,93
Trencsén	141	52	36,89
Turóc	101	43	42,86
Ung	122	47	38,95
Zemplén	111	51	45,89
Zólyom	96	49	51,15
XVI szepesi város	64	52	65,22
Összesen	113	56	51,20

Forrás: MSÉ 1871, 28–33., 63–67. p.

Komoly problémát jelentett az adott népiskola és a környező települések távolsága is. A római katolikus egyház által fenntartott iskolák esetében ez a távolság például az Esztergomi érsekség nagytapolcsányi, a Besztercebányai püspökség libetbányai, körmöcbányai, oszláni, szentkereszti, újbányai, zólyomi és besztercebányai, a Nyitrai püspökség csatczai, jeszenici, kiszucaai és óbesztercei, valamint a Szepesi püspökség lublói körzetében ez három órát is jelenthetett. A Rozsnyói püspökség murányi körzetében ez már négy, a Szepesi püspökség liptói alsó körzetében pedig ez a távolság 5, míg a liptói felső esetében 5,5 órát jelentett. A legnagyobb távolság a szatmári püspökség ungi felső körzetében volt, ahol ez 9,5 órányi távolságot jelentett.¹⁴ A szakfelügyeleti rendszer sem működött rendszeresen, egy-egy tanfelügyelőre mintegy 3000 népiskola jutott, ami lehetetlenné tette az ellenőrzést.¹⁵

Ezek az intézmények viszont a szlovák anyanyelvi képzés utolsó bástyái voltak, ahol a nemzetiségi törvény biztosította lehetőségeknek köszönhetően gyakran még az államnyelvet sem tanították. Ráadásul az egyházi autonómia miatt ezen intézmények és azok tanítói ellen rendkívül nehezen lehetett fellépni. Mindez folyamatos támadási felületet jelentett, így 1895–1896-ban

két kísérletre is sor került, hogy megszüntessék a felekezeti oktatást, az egyházi iskolákat pedig államosítsák. Az 1896-os javaslat kezdeményezője, Polónyi Géza álláspontját azzal indokolta, hogy az egyházi iskola „különösen a magyar nyelvhatárokon, tényleg a hazaellenes aspirációknak táplálékául használtatik fel, és tulajdonképpen nem egyéb, mint peniperiája a hazaellenes elemeknek és tenyésztézetete a nemzet elleni törekvéseknek”.¹⁶

Ez a dilemma a magyarosítás és a modernizáció feloldhatatlan kettősségét jelentette a magyar kormányok számára, melyek oktatáspolitikájában e két elem együttesen jelen volt, és hol az egyik, hol a másik kapott nagyobb hangsúlyt. Nem véletlen, hogy a Berzeviczy-féle törvényjavaslat, illetve a *Lex Apponyi* kidolgozója, Halász Ferenc szerint az állami népoktatás sikerének két mutatója „nemzeti szempontból a nem magyar ajkú lakosság között a magyarul tudók számának, általános népművelődési szempontból pedig az írni-olvasni tudók számának az emelkedése”, de a szakmai testületek is így foglaltak állást.¹⁷

Ugyanakkor ez a szlovákok számára is komoly dilemmát jelentett, amire a híres szlovák író, Milo Urban is utalt önéletrajzában. Eszerint a továbbtanulás lehetőségét számára például nem a közeli, anyanyelvi képzést nyújtó, de rendkívül gyenge egyházi iskola jelentette, ahol egy egyszerű pásztoember volt a tanító,¹⁸ hanem a magasabb színvonalú, de távolabb fekvő, ráadásul magyar tannyelvű állami tanintézet.¹⁹

Az 1870-es évektől kezdve a törvényhatóságok részéről több kísérletre is sor került a nemzetiségi és a népiskolai törvény módosítása érdekében. Ennek első lépését a magyar nyelv kötelező oktatásának bevezetése jelentette, amit Arad és Torontál megye kezdeményezett 1878 decemberében, a törvényhatóságok pedig nagy számban támogatták javaslatukat. A néptanítók egyetemes gyűlése ugyanígy foglalt állást, és Treforthoz intézett emlékiratában azt kérte, hogy „a magyar nyelv hazánk minden iskolájában kötelező tárgy legyen”.²⁰

A törvényjavaslat ellen a március 19-i minisztertanácsi ülésen maga az uralkodó szólalt fel. Ferenc József ezt nem tartotta időszerűnek, mert úgy vélte, hogy csak tovább növeli majd a nemzetiségek nyugtalanságát. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter viszont azzal védekezett, hogy a megyék részéről erős nyomás tapasztalható ennek érdekében, halogatás esetén pedig fennáll a veszély, hogy a parlament önálló útra lépve, az ellenzék javaslatát fogadja el. A miniszterelnök szintén erre az álláspontra helyezkedett, Trefort pedig maga is elismerte, hogy ezt a törvényjavaslatot önként nem terjesztette volna be. Bár az uralkodó a törvényjavaslatot változatlanul nem tartotta időszerűnek, a körülményekre való tekintettel mégis engedett a kormány akaratának. Az 1879. évi XVIII. tc. három évet adott a tanítóknak a magyar nyelv megfelelő szintű elsajátítására és a szakképesítés megszerzésére, az ellenőrzést pedig tanfelügyelőkre bízta, akiknek emellett figyelniük kellett az iskola felszerelésére és állapotára is.²¹

Ezzel párhuzamosan megkezdődött a modern, de magyar tannyelvű állami iskolák létesítése. 1873 és 1884 között 450 állami iskolát létesítettek az országban, amiből 110 szlovák régió területére esett. Ezek ugyan 90%-ban szlovák, bizonyos esetekben ruszin vagy német többséggel rendelkező településeken jöttek létre, de Bars, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Ung és Zemplén megyék esetében magyar községek is kaptak iskolákat.²²

Bár az 1879. évi XVIII. tc. három évet adott a tanítóknak a magyar nyelv elsajátítására, de ezt az előírást a gyakorlatban nem lehetett érvényesíteni, részben a tanítóhiánynak, részben a falusi, egyházi kézben lévő népiskolák képzetlen tanítóinak köszönhetően. A szakképzetlen tanítók aránya az országos átlag feletti volt (17,74% regionális és 11,68% országos szinten), ám ezek jó része így is képes volt a magyar nyelv oktatására. A legtöbb, megfelelő nyelvtudással rendelkező tanító a tisztán szlovák megyékben (Árva, Liptó, Sáros, Trencsén) volt, de jelentős számban képviseltették magukat olyan egyes lakott megyékben is, mint Nógrád vagy Zólyom (L. 2. számú táblázat).

2. számú táblázat

A tanítók iskolai végzettsége és magyar nyelvoktatási képessége 1892-ben

Megye	Diplomás tanító			A magyar nyelvet oktatni			Összesen
	igen	nem		képes	nem képes		
	Fő	Fő	%	Fő	Fő	%	
Abauj-Torna	232	69	22,92	300	1	0,33	301
Árva	107	34	24,11	112	29	20,56	141
Bars	232	25	9,72	247	10	3,89	257
Gömör	305	73	19,31	378	-	-	378
Hont	186	22	10,57	207	1	0,48	208
Kassa	78	1	1,26	78	1	1,26	79
Liptó	125	26	17,21	131	20	13,24	151
Nógrád	304	85	21,85	326	63	16,19	389
Nyitra	698	67	8,76	708	57	7,45	765
Pozsony vármegye	451	34	7,01	473	12	2,47	485
Pozsony város	117	7	5,64	120	4	3,22	124
Sáros	201	95	32,09	227	69	23,31	296
Selmec- és Bélabánya	30	-	-	29	1	3,33	30
Szepes	304	59	16,25	351	12	0,03	363
Trencsén	340	141	29,31	422	59	12,26	481
Turóc	77	36	31,85	84	29	25,55	113
Ung	217	43	16,54	249	11	4,23	260
Zemplén	386	135	14,66	474	47	9,02	521
Zólyom	198	38	16,10	203	33	13,98	236
A szlovák régió összesen	4588	990	17,74	5119	459	8,22	5578
Magyarország összesen	22 426	2965	11,68	23 804	1587	6,25	25 391

Emiatt az 1890-es években mind a kormányok, mind a megyék részéről több javaslat is született e hiányosságok rendezésére. Ennek első lépéseként az 1893. évi XXVI. törvénycikk a tanítói fizetések állami kiegészítéséről rendelkezett, de az államsegély ára egy bizonyos összeg felett a tanítói kinevezések miniszteri megerősítése és a fegyelmi jogkör növelése volt, ami az intézmények autonómiáját tovább csökkentette.²³

Az 1890-es években a megyék részéről komoly kezdeményezés indult annak érdekében, hogy a kormány államosítsa az egyházi és községi irányítás alatt lévő népiskolákat. Ennek első állomása az a kérvény volt, amit 1894 végén több vármegye és törvényhatósági jogú város nyújtott be az országgyűléshez, az állam- és nemzetellenes izgatók megfékezésére. Ebben a szokásos rendészeti intézkedések mellett (például a sajtótörvény szigorítása, a Romániával való postaforgalom korlátozása, a választási cenzus módosítása) a nemzetiségi törvényben megszabott nyelvhasználati jogok korlátozását is kérték, hogy „az állam hivatalos nyelvének minden közhatóság előtt érvény szerezhessék”, valamint a görög katolikus egyház nemzeti jellegének eltörlését. Oktatáspolitikai téren nemzetiségi iskolarendszer szempontjából meglehetősen komoly módosításokat szorgalmaztak, vagyis hogy csak az lehessen tanító, aki állami tanítóképzőben szerzett diplomát, érettségi vizsgát csak állami vizsgabizottság előtt lehessen tenni, valamint hatékonyabb népiskolai ellenőrzést, és a magyar nyelvoktatás kötelezettségének szigorítását kérték.

A kérvényt a vallás- és közoktatásügyi minisztérium szakosztályai eltérően értékelték. A népiskolai ügyekért felelős VI. ügyosztály az iskolák államosítása mellett foglalt állást, amit részben a nemzeti szemponttal, részben az egyházak liberalizmusellenességével indokolt. Emellett a községi iskolák egy részének államosítását is javasolta, ha az állami támogatás elér egy bizonyos összeget.²⁴

A kérvény részletes megtárgyalására 1895. március 28–29-én került sor a képviselőházban. Az előadó a felmerülő problémákat a nemzetiségi izgatók tevékenységére vezette vissza, akikkel szemben jogosnak ítélte az állam fellépését, de óva intett az olyan lépésektől, „melyek a különben nyugodt és törvényt tiszteletben tartó nagy nemzetiségi tömeget megrendszabályozni akarnák”, mert ez csak tovább rontana a helyzeten. Megoldásként a miniszterelnök nemzetiségi politikájának a folytatását javasolta külön intézkedések helyett, s hogy a kérvényt csak „figyelembevétel céljából” továbbítsák a kormánynak.²⁵

A függetlenségi párti Pázmándy Dénes támogatta a kezdeményezést, mivel álláspontja szerint a fennálló oktatási rendszerben „mi valósággal neveljük a nemzetiségi izgatókat, azokat, ha nem lennének, mintegy mestereséges módon előállítjuk. A vallási autonómiának köpenye alatt ma ki van szolgáltatva nemcsak a népnevelés, [...] de az összes középoktatás a nemzetiségeknek”. Megoldásként szigorúbb felügyeletet, valamint a középiskolák-

ban a magyar nyelv és irodalom tanítását, valamint a földrajz és történelem magyarul való oktatását javasolta, hogy „az a hazafiságot terjeszse”, de a középiskolák államosításának gondolatát már elutasította.²⁶

Apponyi Albert nem tartotta a nemzetiségi kérdést „kellő politika követeése mellett veszélyesnek a magyar államra nézve”, ám a kormányt gyengének találta ezen a téren. A megoldást többek között ő is az állam felügyeleti jogának kiterjesztésében és a segélyezett felekezeti iskolák állami ellenőrzés alá vonásában látta, mely lehetőséget a kormányzat szintén nem használja ki. A középfokú oktatásban és a papneveldekben előforduló államellenes szellemet szintén a kormány bűnének tartotta.²⁷

A szintén függetlenségi Visontai Soma szerint a nemzetiségek túlzásai a magyar nemzeti eszme híveit túlzásokra sarkallják, és „már-már oda jutott a magyar közvélemény, hogy a szabadságjogok kivételes korlátozásában hiszi a nemzetiségi problémákat megoldhatni”. Ezt a jelenséget szerinte a „magyar kormányok részéről hosszú évtizedeken át tapasztalt tehetetlenség” váltotta ki, ezért nem preventív intézkedéseket, hanem a létező törvények erőteljes végrehajtását javasolta.²⁸

A kormány nevében Bánffy Dezső miniszterelnök elutasította a külön intézkedések meghozatalát, mivel szerinte „a magyar köz-, társadalmi és kormányzati életet úgy kell vezetni, hogy az minden lüktetésében, minden jelentkezésében a magyar nemzeti állam érdekeit szolgálja, érvényesítse”, így pedig „egymagától biztosítva lesz az országnak a nemzeti irányba való fejlődése”. Megoldásként a kérvények a kormánynak figyelembevétel céljából való kiadását ígérte, de nem zárkózott el idővel azok esetleges teljesítésétől.²⁹

1895-ben Csanád vármegye indított el egy országossá váló mozgalmat többek között a népiskolák államosítása érdekében. Indítványuk szerint az oktatás célja a nemzeti nevelés, de sok tanító nem tud magyarul, vagy ha igen, akkor nem nemzeti szellemben tanít. A gondok fő okát a pap- és tanítóképzésben látták, amit a bizottság a szakminiszternek javasolt továbbítani tanulmányozásra.³⁰

A kérvény megtárgyalására 1896. január 25-én került sor. Polónyi Géza, a megye képviselőjében a felezeti oktatás eltörlését javasolta, mivel az szerinte a felekezeti autonómia nyújtotta védelemmel visszaélve hazaellenes szellemet képvisel. A bizottság álláspontjával szemben azt indítványozta, hogy adassék ki a miniszternek, hogy az „a felekezeti oktatásnak megszüntetése és az állami oktatásnak életbeléptetése iránt törvényjavaslatot terjesszen a ház elé”.³¹

Wlassics Gyula a kizárólagos állami oktatással „sem igazságossági, sem célszerűségi szempontból” nem értett egyet. Ez egyrészt anyagilag 25-30 millió korona plusz költséget jelentene, másrészt ezt nem tartotta „szabad államhoz, szabad állam intézményeihez” méltónak, hogy „ezenkívül senki sem állíthasson fel iskolát, és kizárólagos iskolafentartó csak az állam legyen”.³²

Wlassics szerint az a cél, hogy „ne lehessen az iskola nemzetiségi izgalmaknak a fészke, ne lehessen olyan, a mi a magyar állameszmének árt”. Ezt viszont nem államosítással, hanem „a rendelkezésre álló más eszközökkel is elérhetjük”, mint például az egyházi autonómia tiszteletben tartása mellett a tanító feletti fokozottabb állami felügyelet, vagy a tankönyvek és tanrend ellenőrzése révén. Bár a miniszter Polónyi javaslatának az elutasítását kérte, de azt is jelezte, hogy a kormány „a fokozatos államosítási rendszer híve, sőt annak nagyobb mérvben való keresztülvitelét is, a főntebb bővebben kifejtett tárgyi indokokból, szükségesnek tartja”, ami kizárólag a pénzügyi lehetőségek függvénye.³³

Az országgyűlés a kérvényi bizottság javaslatát fogadta el, bár ennek nemcsak pénzügyi okai voltak, hanem az egyházzal sem akartak további konfliktusokat előidézni.³⁴

A megyéknek ezt a kezdeményezését a szakmai szervezetek sem támogatták, és a néptanítók egyetemes gyűlésén ezzel szemben inkább a „hagyományos” módszert, vagyis az állam felügyeleti jogának kiterjesztését javasolták. Ugyanakkor azzal a kéréssel fordultak a miniszterhez, hogy „Magyarország összes népiskoláinak nyelve csupán magyar lehet”, de az iskolafenntartó igénye esetén harmadik osztálytól „a községben leginkább dívó nyelv is taníttassék”.³⁵

Wlassics Gyula minisztersége alatt, 1898 és 1902 között zajlott az *1000 népiskola* nevű akció, melynek során állami tanintézeteket létesítettek az ország különböző részein. A telepítés alapelvét Wlassics Gyula 55801/1895. számú, a királyi tanfelügyelőkhöz intézett körrendeletében határozta meg. A legfontosabb szempont az oktatási intézet nélküli, szegény községek iskolával való ellátása volt a rendelkezésre álló anyagiak függvényében. Ezzel párhuzamosan az is fontos irányelv volt, hogy e településeken lehetőleg legyen állami óvoda is, ami ennek hatását fokozhatja. A miniszter által felsorolt telepítési alapelvek között az utolsó helyen a nagyobb forgalmú helyek szerepeltek, „a melyeknek kulturális kihatása nagyobb vidékre várható, és a magyar kisebbségekkel vegyes lakosságú községek, a melyekben a hazafias irányú népnevelést az ott létező iskolákkal lehetetlen biztosítani”.³⁶

A korabeli statisztikák szerint a régióban 187 állami népiskolát hoztak létre, amelynek mintegy 80%-a nemzetiségi településeken épült. Ezek közül 62 község, vagyis az érintett helységek 33%-a addig egyáltalán nem rendelkezett népoktatási intézményekkel. Az új iskolák 44%-a osztatlan, egytanítós népiskola volt, de a tanítók száma a többi intézményben átlagosan legalább két fő volt. Az iskolatelepítésekből természetesen nem egyformán részesedtek a különböző törvényhatóságok, hiszen Nyitra, Zemplén, Bars, Abauj-Torna és Ung megyék területén létesült a legtöbb új népiskola, bár az utóbbinál ez az úgynevezett hegyvidéki akciónak nevezett területfejlesztési programhoz kapcsolódott. Az új állami tanintézetek 12%-a államosított egyházi vagy ál-

lamegélyes községi iskola volt, ami már a jövőre nézve megrajzolt egyfajta tendenciát, bár ezen belül az utóbbiak száma még csak 5% körül mozgott (L. 3. számú táblázat).

A népiskolai törvényekben foglaltak és a mindennapi élet közötti ellentmondásokat a megyék közigazgatási bizottságainak jelentései alapján lehet nyomon követni. A népoktatás két feladatát egy 1906-os Hont megyei jelentés úgy határozta meg, hogy az általános és szakismeretek közvetítése mellett „a nemzetiségek közé a magyar haza iránt való szeretetet, a magyar nyelv tudását, a magyar kultúra szellemét bevezesse”.³⁷ E célok megvalósulásának azonban komoly akadályai is voltak, melyek egyrészt szociális okokra és az egyházi iskolák hiányosságaira, másrészt azok autonómiájára voltak visszavezethetők.

Árva megyében például az elszórtan fekvő, apró településeken gyakran nem volt iskola. A mulasztások felett azonban sokszor maga a tanfelügyelő is szemet hunyt, mert ezeket álláspontja szerint legtöbbször „egyrészt ruhátlanság, másrészt szerfölött zord időjárás következtében támadt gyakori közlekedési akadályok miatt igazoltnak kellett tekinteni”.³⁸ Egy Nyitra megyei jelentés ugyanezt említi, míg egy Nógrád megyei mindezekon kívül még a tanfelszerelés hiányát és a tandíj összegét is a hiányzások okai közt említi.³⁹

Komoly problémát jelentett a tanítóhiány is, ami általános jelenségnek számított a térség több megyéjében. A helyzet orvoslására sok helyen helyettesítő tanítókat alkalmaztak, akik viszont gyakran nem rendelkeztek diplomával, vagy esetleg más vallásúak voltak.

Ez nemcsak az északon fekvő, szlovák többségű szegényebb megyékre volt jellemző, hanem a délebbi, magyarlakta részekre is. 1905-ben a tornai református egyházmegye 21 tanítója közül például 12 volt képesítés nélküli a jelentés szerint.⁴⁰ Árva megyében például sok volt az úgynevezett „bocskoros tanító”, akik egyszerű, írástudó földműves emberek voltak, ráadásul nem egyszer magyarul sem tudtak. Ezeken a helyeken, melyek egyházi iskolák voltak, a tanítás színvonala „gyöngébb, sőt gyakran elégtelen” volt, a tanfelügyelő célja pedig ezek teljes kiszorítása volt, ám ennek alapfeltétele a tanítói jövedelmek rendezése, akár államsegéllyel is.⁴¹ Trencsén megyében szintén nagy volt a tanítóhiány, az egyházi iskolákból 118 tanító hiányzott, a pályázatok pedig gyakran eredménytelenek voltak. Itt különösen evangélikus tanítókból volt hiány, ráadásul több helyen, „még a törvénynek teljesen megfelelő iskolában is közönséges parasztok tanítanak”, ezért az iskolák színvonala is alacsonyabb.⁴²

A hiányzások másik oka az volt, hogy a tanköteles korú gyerekeknek, családjuk szegénysége miatt állást kellett vállalniuk a mezőgazdasági idény beköszöntével. Egy Árva megyei jelentés szerint „a tanköteles korúak jó része az ínség által hajtva távolabbi vidékekre cselédül és napszámosul elszegődni volt kénytelen”.⁴³ Nyitra megyében hasonló volt a helyzet, ahol az északi járások „munkabíró lakossága a tanköteles gyermekek zömével együtt

3. számú táblázat
Az 1000 népiskola-program eredményei

	A község jellege		Az iskolák összlétszáma	A létesített tanítói állások száma	Ebből osztatlan, egytanítós iskola	Átlagos tanítói létszám többtanítós iskolánként	Az államosított iskolák jellege			Az államosított iskolák száma összesen	Iskolátlán település
	magyar	nemzetiségi					községi, állam- segélyes	egyházi	egyéb		
Abauj-Torna	18	17	35	59	8	1	3	7	-	10	10
Árva	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bars	4	13	17	35	6	2	-	-	-	2	5
Gömör	4	7	11	32	4	4	-	1	-	1	6
Hont	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Liptó	-	1	1	1	1	1	-	1	-	1	-
Nógrád	2	-	2	4	-	2	2	-	-	2	-
Nyitra	1	29	30	45	14	2	-	-	-	-	16
Pozsony	2	3	5	6	5	2	1	-	-	1	3
Sáros	-	17	17	46	7	3	-	1	-	1	6
Szepes	-	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-
Trencsén	-	10	10	19	3	2	-	-	-	-	4
Turóc	-	8	8	11	6	2	2	-	-	2	1
Ung	1	23	24	28	15	1	2	-	-	2	4
Zemplén	5	13	18	43	6	3	3	-	-	3	5
Zólyom	-	8	8	11	6	2	-	-	-	-	2
Összesen	37	150	187	321	82	2	13	10	-	23	62
Magyarország	181	397	724	1605	288	3	86	33	10	129	90

Forrás: HALASZ Ferenc: Új állami népiscolák, *Néptanítók Lapja*, 1899/9., 2-6. p.; HALASZ Ferenc: Új állami népiscolák, *Néptanítók Lapja*, 1900/4., 1-6. p.; HALASZ Ferenc: Állami népoktatás, *Néptanítók Lapja*, 1901/6., 2-8. p.; HALASZ Ferenc: Állami népoktatás, *Néptanítók Lapja*, 1902/9., 2-6. p.; HALASZ Ferenc: Új állami népiscolák, *Néptanítók Lapja*, 1903/7., 2-5. p.

kora tavasztól késő ősziig a nagy alföldön tartózkodik”. Emiatt a tankötelezettség nem hajtható végre, az iskolai szorgalmi időszak pedig alig 4-5 hónapig tart.⁴⁴ Trencsén megyeiek Morvaországba és Sziléziába vállaltak munkát, ahová magukkal vitték a gyerekeiket is, míg a Pozsony megyei gyerekeiket a szülők Alsó-Ausztriába adták cselédnek.⁴⁵

Szintén hátráltatta a tanítás eredményességét a tanintézetek túlzásfoltosága. Bars megyében például ezt azért is fontos szempontnak tartották, mivel „a túltömöttséget a közigazgatási bizottság a közművelődés és a magyar beszéd elsajátítása egyik nagy akadályának” tartotta, és ennek megszüntetését a fenntartónál is szorgalmazta.⁴⁶ 1905-ben a lipótszentmiklósi evangélikus fiúiskolában például 458 diák jutott összesen 4 tanítóra. Ezt a létszámot a tanfelügyelő 320 főben kívánta maximálni, a többieket pedig a magyar tannyelvű, állami iskolába kívánta átküldeni, amit az esperes, az egyház felügyeleti jogára hivatkozva megakadályozott.⁴⁷ Emellett tartalmi kifogások is felmerültek az egyházi iskolákkal szemben. Pozsony megye például többször is eredménytelenül fordult a hercegprímáshoz, hogy a katolikus iskolák használjanak egységes tanítási módszertant és azonos tankönyveket, mert ezek sokszínűsége rontja a tanítás hatásfokát.⁴⁸

Komoly támadási felületet jelentett az egyházi iskolák szellemisége, illetve az állam és egyház viszonyának kérdése is. Egy 1906-os Hont megyei jelentés ezt úgy jellemzi, hogy ahol „az iskola helyi vezetői hazafiatlan elemek”, ott „a hazafiatlan nemzetiségi törekvések eszközévé süllyed az egyházi szervezet, mondhatni szabadon akadály nélkül rombolja a hazát az iskola”. Ezek ellen ugyanis „positív, bíróilag bizonyítható tények kiderítése majdnem lehetetlen s az illetők a megtámadott felekezeti autonómia sérelmét rántják elő takarónak, s ezzel olyanok védelmét is megszerzik, kiknek hazafisága kétségbe vonhatatlan”. A megoldást a jelentés az oktatási törvények következetes végrehajtásában és a fokozott állami felügyeletben látta, hogy „az egyházak tehát mint iskola fenntartók az állammal szemben ne alkossanak államot, annál is inkább, mert az oktatás nem tartozik a hitélet keretébe, az politikum”.⁴⁹ Nyitra és Nógrád megye a maga részéről a megoldást viszont az egyházi népiskolák államosításában látta.⁵⁰

A magyar nyelv oktatásáról mind Wlassics Gyula, mind Lukács György rendelkezett a századfordulót követően (például: 30322/1902, 72000/1905), ezek hagyományos módon a fokozottabb állami ellenőrzést szorgalmazták. Bár a helyzet a közigazgatási bizottságok jelentései szerint bizonyos mértékű javulást mutatott, de így érdemi változást továbbra sem sikerült elérni sem a modernizáció, sem a magyarosítás terén.⁵¹ A fordulatot végül az 1904-es, Berzeviczy-féle törvényjavaslaton alapuló 1907-es, Apponyi-féle iskolatörvények jelentették.

A népoktatás új reformját a kormány nevében Berzeviczy Albert terjesztette elő 1904 márciusában. Az ötlet eredetileg az ellenzéki Kossuth Ferenctől

származott, akinek támogatását Tisza István miniszterelnök elfogadta, a törvény kidolgozását pedig a szakminiszter végezte el. Bár a közhangulat kevesellte a törvényjavaslatban foglaltakat, a dolog lényege az 1879. évi XVIII. törvénycikk következetes végrehajtása volt állami támogatással. Bár az iskolákat nem államosították, és a hitfelekezetek iskolaállítási jogai is érintetlenek maradtak, ám rendkívül nagy hangsúlyt helyeztek a magyar nyelv oktatására, mivel úgy vélték, hogy az 1879. évi XVIII. törvénycikk óta valódi haladás e téren nem történt, az elért eredmények pedig minimálisak.

A törvény 14. paragrafusa előírta – a hit- és erkölcsstan kivételével –, hogy ahol van lehetőség igény esetén az anyanyelvhasználatra, „az állami elemi iskolában minden köteles tantárgy magyar nyelven [...] tanítandó”. A nem állami népiskolák esetében meghagyta az iskolaalapító jogát a tannyelv megválasztásához, de a tanulók 20%-a esetén, vagy legalább 20 magyar anyanyelvű diák esetén „a magyar nyelv is mint tannyelv használandó”. Az elemi iskolák ismétlő tanfolyamai számára szintén a magyart tette meg kizárólagos oktatási nyelvvé. A magyar tannyelvű, nem állami iskolákban a nem magyarok anyanyelvi oktatását a fenntartók lehetőségeitől tette függővé. A 15. § azt is előírta, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban az államnyelvet annyira meg kellett tanulni, hogy a tanuló „az ő életviszonyainak megfelelően gondolatait magyarul helyesen ki tudja fejezni, továbbá tudjon magyarul folyékonyan olvasni, írni és számolni”.⁵²

Bár a törvény a kormány és az ellenzék összefogásából született, az ellentétek rövidesen kiújultak, 1905 januárjában a király feloszlatta az országgyűlést. A beterjesztett törvényjavaslatot a parlament már nem tudta napirendjére tűzni, de később mégis ez szolgált az 1907-ben elfogadott, *Lex Apponyinak* is nevezett iskolatörvények alapjául. Ezt a két törvény azóta is a dualizmus kori magyarosítás szimbólumává vált, noha ugyanaz a kétarcúság jellemezi őket, mint a kor magyar nemzetiségi oktatáspolitikáját.

Az 1907. évi XXVI. és XXVII. törvény egyik oldalról előírta a közoktatás ingyenességét, a kor színvonalának megfelelő építésű és felszerelésű iskolák létesítését, érvényt szerzett a szakképzett tanítók alkalmazásának, s rendezte az egyházi iskolákban dolgozók fizetését. Ennek ára viszont az volt, hogy az egyházi iskolák nagy számban kerültek állami irányítás alá, és lettek magyar tannyelvűek, a hazafias szellemű oktatást fokozottabban megkövetelték, az ellenőrzés szigorúságát fokozták, és a több tanító ellen indult per.

Az 1907. évi XXVII. törvény 18. §-a előírta, hogy az állami elemi iskolában „az állam nyelve van egyedül tanítási nyelvvül bevezetve”, és az elemi iskolák ismétlő tanfolyamai számára szintén ezt tette meg kizárólagos oktatási nyelvvé. A nem állami népiskolák esetében meghagyta az iskolaalapító jogát a tannyelv megválasztásához, de a tanulók 20%-a esetén, vagy legalább 20 magyar anyanyelvű diák esetén „a magyar nyelv mint tannyelv okvetlenül használandó”. A magyar tannyelvű, nem állami iskolákban a nem magyarok anyanyelvi

oktatását a fenntartók lehetőségeitől tette függővé. Új elem volt az a 19. §-ban foglalt előírás, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban az államnyelvet anynyira meg kellett tanulni, hogy a tanuló a negyedik év után „gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”. Szintén új elem volt a 22. § 1. pontjának a–c. bekezdései, melyek a meg nem engedett taneszközök használata, vagy az államellenes irányvonal követése mellett a magyar nyelv tanításának elhanyagolását is büntették.⁵³ Szintén új elem volt a törvény 17. §-a, mely szerint a tanító köteles „a gyermekek lelkében a magyarháza-hoz való ragaszkodás szellemét és magyar nemzethez való tartozás tudatát” kifejleszteni.⁵⁴

A törvény hatására rendkívül nagy számban kerültek állami kézbe a népiskolák, mivel az egyházak nem voltak képesek az előírt tanítói fizetéseket előteremteni, amit az intézmény átvételével az állam pótolta ki, és így lettek magyar tannyelvűvé a különféle egyházi és községi iskolák.

A másik új elemet a tanítók elleni perek jelentették a 22. § 1–3. pontja alapján, mely jelenség a korszak végéig tartott, és legfőképpen a románokat érintette, de a szlovákok sem jelentettek kivételt. A perek legfőbb indoka a magyar nyelv oktatásának elhanyagolása volt.⁵⁵

4/a számú táblázat

A szlovák régió népiskoláinak tannyelve 1905-ben

Vármegye	szlovák vagy kétnyelvű	magyar	német, ruszin vagy kétnyelvű	Összesen	A tanítók száma
Abauj-Torna	-	277	-	277	363
Árva	76	34	-	110	141
Bars	28	177	2	207	295
Gömör-Kishont	21	279	-	300	389
Hont	14	156	-	173	217
Kassa	-	6	-	6	63
Liptó	84	18	-	102	148
Nógrád	16	297	-	313	454
Nyitra	174	293	8	475	799
Pozsony megye	106	275	7	388	531
Pozsony város	-	25	-	25	121
Sáros	7	222	13	242	319
Selmecbánya	2	11	-	13	20
Szepes	82	89	63	234	358
Trencsén	160	201	-	361	498
Ung	-	227	22	249	317
Turóc	32	38	2	72	110
Zemplén	18	369	45	432	590
Zólyom	72	91	-	163	241
Összesen	892	3082	154	4142	5974
Magyarország	1962	11 664	1041	16 491	29 520

A törvénynek a régió népiskoláira gyakorolt hatását a 4/a és 4/b. táblázat mutatja. Eszerint a szlovák tannyelvű népiskolák száma 1913-ra az 1905-ös állapotokhoz képest Trencsén, Szepes, Nyitra és Zólyom megyékben rendkívül nagy, míg Árva, Bars és Nyitra megyékben, kisebb mértékben csökkent. Ezzel párhuzamosan a régióban működő népiskolák száma alig nőtt, ugyanakkor az alkalmazott tanítók száma csaknem 1000 fővel emelkedett. Ez különösen Nógrád, Nyitra, Pozsony és Zemplén megyékben volt jelentős, míg Bars, Gömör-Kishont és Trencsén megyékben ez kisebb mértékű, de még mindig nagyon jelentékeny volt, ami a túlszűfolttság csökkentését és egyben az oktatás színvonalának emelkedését jelentette.

4/b számú táblázat

A szlovák régió népiskoláinak tannyelve 1913-ban

Vármegye	szlovák vagy kétnyelvű	magyar	német vagy ruszin	Összesen	A tanítók száma
Abauj-Torna	-	277	-	277	408
Árva	51	60	-	111	163
Bars	-	221	-	221	357
Gömör-Kishont	2	302	-	304	459
Hont	12	157	-	170	240
Kassa	-	9	-	9	80
Liptó	65	32	-	97	173
Nógrád	-	329	-	329	574
Nyitra	48	438	-	486	934
Pozsony megye	78	222	3	303	628
Pozsony város	-	24	-	24	138
Sáros	-	273	3	276	383
Selmecbánya	-	14	-	14	31
Szepes	28	182	26	236	413
Trencsén	36	348	-	384	567
Turóc	24	48	-	72	126
Ung	-	241	-	241	328
Zemplén	-	477	-	477	718
Zólyom	-	144	-	144	246
Összesen	304	3798	32	4175	6966
Magyarország	365	13 608	496	16 929	35 253

Forrás: MSÉ 1911, 250–251. p.

Az iskolai magyarosítás hatékonyságát a korabeli politikai elitből sokan bírálták, mert azt a tömbben élő nemzetiségek esetében hatástalannak tartották. Kossuth Lajos már 1877-ben azt írta, hogy „a hol (helyben maradó népnél) az iskola nyelve a házi tűzhely nyelvével ellentétbe jő, ott okvetlenül az iskola húzza a rövidebbet”.⁵⁶ Mocsáry is ugyanezt vetette fel azzal a konklúzióval tetézve, hogy ennek az eredménye „csak a tanítás általános sikereinek aka-

dályozásában, a beolvasztási törekvések által felköltött ellenséges visszahatásban és a nemzetiségi viszály kiélesítésében nyilatkozhatik”.⁵⁷ Grünwald Béla vagy Jászi Oszkár szerint ennek csak akkor van értelme, ha az a városokban, az ipari központokban vagy a nyelvhatárokon történik.⁵⁸ Pozsony város közigazgatási bizottsága az iskolát szintén hatástalannak minősítette hosszabb távon, ha az illető tiszta nemzetiségi területen él, ahol „a magyarosodás szempontjából a mindennapi iskolát elvégzett növendék a fajmagyarsággal való érintkezés hiányában pár év múlva visszafejlődik”.⁵⁹

Ezeket a kritikákat alátámasztják a korabeli statisztikák. A szlovák többségű megyékben (például Árva, Trencsén, Turóc, Nyitra, Liptó) 10% alatt volt a magyarul tudók száma, míg a lakosság körében az írni-olvasni tudók aránya 60–80% között mozgott, ami egyértelműen jelezte a népiskolai oktatás eredményeit és a magyarosító törekvések kudarcát.⁶⁰

Jegyzetek

- ¹ A felső-magyarországi régió alatt 16 vármegyét (Árva, Liptó, Nyitra, Bars, Pozsony, Trencsén, Turóc, Zólyom, Sáros, Szepes, Hont, Nógrád, Gömör, Abauj-Torna, Ung, Zemplén) és három törvényhatósági jogú várost (Pozsony, Kassa és Selmechánya) értek, ahol a szlovák népesség többséget vagy jelentős kisebbséget alkotott.
- ² FELKAI László: *Eötvös József közoktatásiügyi tevékenysége*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 83–103. p.
- ³ FELKAI László – ZIBOLEN Endre: *A magyar nevelés története*, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1993, 2. köt. 16–21. p.
- ⁴ Az 1849. november 6-án kiadott Geringer-féle körrendelet szerint „a néptanodabani oktatás, ha a nemzetiségeknek egy helybeni vegyülete azt részenként lehetlenné nem teszi, a tanítványok anyanyelvén adassék elő”. *Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hirdetményeknek*, Hivatalos kiadás, Buda, 1849, 2. füz. 215–218. p.
- ⁵ DEÁK Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*, Osiris, Budapest, 2000, 251–253. p.
- ⁶ FELKAI–ZIBOLEN: *i. m.*, 25–26. p.
- ⁷ *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*, Napvilág, Budapest, 2002, 76–84. p.
- ⁸ *Uo.*, 81. p.
- ⁹ *Uo.*, 78., 94–94. p.
- ¹⁰ A szlovákok döntően a római katolikus vagy az evangélikus felekezethez tartoztak. Ung, Zemplén és Abauj megyékben viszont a szlovák–ruszin nyelvhatáron élő ruténok nem egyszer elszlovákosodtak, miközben görög katolikus vallásukat megtar-

tották. POLÁNYI Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 91–93. p.

¹¹ HALÁSZ Ferenc: *Nemzeti állam és népoktatás*, [s. n.], Budapest, 1906, 14. p. Egy 1906-os Nyitra megyei jelentés szerint „hiába követeljük a szükséges új iskolák felépítést s meglévők kifejlesztését, ha az iskolafenntartók erre szegénységük miatt képtelenek”, *Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökség Közigazgatási bizottsági jelentések, K 26* (a továbbiakban MOL ME KBJ K26) Nyitra megye 1692. cs. 147 t. ü. / 357 kb. 909.

¹² Egy 1869-es jelentés szerint a ténylegesen iskolába járók aránya 51,20% volt, az egy tanítóra eső diákok létszáma pedig átlagosan 56 fő volt. Ha viszont nem lett volna ilyen mértékű a mulasztás, akkor a régió iskolahálózata, megfelelő infrastruktúra hiányában nem lett volna képes ezt a tanulói létszámot befogadni. A tankötelesek teljes számát tekintve ugyanis az átlagos osztálylétszám 113 főre jött volna ki, Árva, Bars, Sáros, Torna, Trencsén, Ung megyék esetében jelentősen túl is lépte volna. Az ilyen mértékű túlszűfoltóság gyakorlatilag ellehetlenítette volna a tanítást a régió akkori iskoláinak többségében (L. 1. számú táblázat).

¹³ SCHVARCZ Gyula: *A közoktatásügyi reform, mint politikai szükségszerűség Magyarországon*, Stolf Károly, Pest, 1869, 257–263. p.

¹⁴ **BARSI József (szerk.): *Magyarország közoktatási statisztikája 1864–1868*, Budapest, 1868, 66–71. p., 76–81. p.**

¹⁵ SCHVARCZ: *i. m.*, 117–118. p.

¹⁶ Az 1892. évi február hó 18-án hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, Pesti Könyvnyomda-Részvény Társaság, Budapest, 1895, 28. köt. 351. p.

¹⁷ HALÁSZ: *i. m.* 14. p., NAGY László et al. (szerk.): *A II. országos és egyetemes tanügyi kongresszus naplója*, Kongresszus Végrehajtó Bizottsága, Budapest, 1898, 147–148. p.

¹⁸ „A legközelebb Rabcsice feküdt. [...] Csakhogy a rabcsicei iskola akkor nagyon gyönge volt. A kényszer úgy hozta, hogy egy autodidakta – ma úgy mondanánk amatőr – rabcsicei gazda tanított egy kis olvasást, írást, meg számolást. Nevették is, hogy a számoláskor, amikor a gyerekek átlépik a tízet, le kell vetniük a bocskorukat, és lábujjal kell segíteniük. De így is megérdemli ez az ember a legmélyebb tiszteletet. Tette, amit lehetett, és a jövő rabcsicei gazdák akkoriban talán be is érték ennyivel, sőt legtöbbjük ezzel sem tudott megfelelően élni, mert már gyermekkorukban előbbrevaló volt a fiatalabb testvéreik gondozása, a tehének és libák legeltetése és más ehhez hasonlók. Szüleimnek azonban nagyobb terveik volt velem, ezért Rabcsice egyáltalán szóba sem jött.” URBAN, Milo: *Zöld vér*, Felsőmagyarországi Minerva, Miskolc, 2000, 75. p.

¹⁹ „Az iskola... Zázrivában akkor kettő volt: az állami és az egyházi. Az egyháziban, állítólag, szlovákul tanítottak, az államiban pedig ... Hogyan is másként? Magyarul. Engem az államiba írtattak. Természetesen a szüleim. Hogy, mint mondták, legyen belőlem valami. Az egyházi iskola csak azoknak szolgált, akik nem szándékoztak az iskolapadban koptatni a nadrágjukat.” *Uo.*, 87. p.

- ²⁰ *A magyarországi néptanítók 1878. augusztus 20–23. Budapesten tartott harmadik egyetemes gyűlésének naplója*, Szervező-bizottság, Budapest, 1878, 126. p.
- ²¹ HAMAR Mária: A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről, *Századok*, 1976/1, 88–91. p.
- ²² LÁNG Lajos: *Népoktatás hazánkban 1869–1884*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1886, 42–64. p.
- ²³ *A magyar állam...*, 135–138. p.
- ²⁴ *Evangelikus Országos Levéltár, Zsilinszky Mihály hagyatéka*, 90. tét.
- ²⁵ 1892. évi, 24. köt., 128–129. p.
- ²⁶ *Uo.*, 131–132. p.
- ²⁷ *Uo.*, 134–135. p.
- ²⁸ *Uo.*, 140–141. p.
- ²⁹ *Uo.*, 144. p.
- ³⁰ 1892. évi, 28. köt. 350. p.
- ³¹ *Uo.*, 351–352. p.
- ³² *Uo.*, 352–353. p.
- ³³ *Uo.*, 354. p. Halász Ferenc szerint a kormány a „népoktatás kizárólagos államosítását sem szükségesnek, sem pedig czélszerűnek nem tartja: de ... a hitfelekezeteknek az iskolaállítási joga csak az esetben és addig érinthetetlen, amely mértékben és ameddig képesek a magyar nemzeti állam érdekeinek megfelelő hazafias és közéletre is kiható népnevelést biztosítani”. Ha ez pénzügyi vagy politikai okokból nem lehetséges, akkor ott „szükségképpen előáll az államnak a népoktatás joga és kötelessége”. HALÁSZ: *i. m.*, 10–11. p.
- ³⁴ KÖTE Sándor: Az 1868-as népiskolai törvény „revíziójára” tett kísérletek a századforduló idején, *Pedagógia Szemle*, 1961/4, 341. p. Az akkori miniszterelnök, Bánffy Dezső ezt az akciót úgy értékelte, hogy az „egységes állami népoktatás nélkül az »egységes magyar nemzeti állam«-ot, az állami nyelv egységét létrehozni nem lehet. Ha minden más szempontoktól függetlenül foglalandok állást e kérdésben Polónyi Géza képviselő indítványát fogadom el. [...] Mint kormánytag, körültekintőbbnek kellett lennem és egyelőre elégnék tartottam, ha az állami népoktatás behozatalának kérdésével a képviselőház utasítása folytán a kormány foglalkozni utasíttatik. [...] Többet ennél azon időben szükségesnek, sőt felelősségem tudatában megengedhetőnek sem tartottam. Hiszen csak kevéssel azelőtt zajlottak le az egyházpolitikai küzdelmek, annak utóféldalmai még nem hegedtek be”. BÁNFFY Dezső: *A magyar nemzetiségi politika*, Légrády Testvérek, Budapest, 1903, 125–126. p.
- ³⁵ HAJÓS Mihály (szerk.): *A magyarországi néptanítók ötödik egyetemes gyűlésének naplója (népiskolai szakosztály)*, [s. n.], Budapest, 1898, 159. p.
- ³⁶ HALÁSZ Ferenc: *Teendők a népoktatás terén*, [s. n.], Budapest, 1898, 71–72. p.
- ³⁷ MOL ME KBJ K 26, Hont megye 1685. cs. 1190. / 1906. K. B.
- ³⁸ MOL ME KBJ K 26, Árva megye 1676. cs. 580. / K. B. 1905.
- ³⁹ MOL ME KBJ K 26, Nyitra megye 1692. cs. 1065 t. ü. / 3649 / 1912. kb., Nógrád megye 1691. cs. 2887 / 1907.

- ⁴⁰ MOL ME KBJ K 26, Abauj-Torna megye 1675. cs. 307 / K. B. 1905.
- ⁴¹ MOL ME KBJ K 26, Árva megye 1676. cs. 580. / K. B. 1905.
- ⁴² MOL ME KBJ K 26, Trencsén megye 1698. cs. 510 / 1681.
- ⁴³ MOL ME KBJ K 26, Árva megye 1676. cs. 580. / K. B. 1905.
- ⁴⁴ MOL ME KBJ K 26, Nyitra megye 1692. cs. 950 t. ü. / 3577 k. b. / 1911.
- ⁴⁵ MOL ME KBJ K 26, Trencsén megye 1698. cs. 232 / 1041 kib. / 1916, Pozsony megye 1692. cs. 927. K. B. /1902., 1837 / 1904., 2055/1907.
- ⁴⁶ MOL ME KBJ K 26, Bars megye 1678. cs. 294 /1906.
- ⁴⁷ MOL ME KBJ K 26, Liptó megye 1688. cs. 69. kb. / 1906.
- ⁴⁸ MOL ME KBJ K 26, Pozsony megye 1692. cs. 1837 / 1904., 1543 / 1905., 425 /1906.
- ⁴⁹ MOL ME KBJ K 26, Hont megye 1685. cs. 1190. / 1906. K. B.
- ⁵⁰ MOL ME KBJ K 26, Nyitra megye 1691. cs. 315. / f. i. 1903., Nógrád megye 1691. cs. 2291 kb / 1905.
- ⁵¹ Árva megye közigazgatási bizottsága egy 1903-as jelentésében arról számolt be, hogy a „minden képzés nélkül oktató s jórészt magyarul sem tudó 28 kizárólag felekezeti tanító közül újból nyolcra sikerült a helyét okleveles, vagy legalább jogosított s az állami nyelvben teljesen jártas tanerővel betölteni”. Ezzel „nemcsak a tanítás általános színvonala emelkedett, hanem a magyar nyelv oktatás több helyütt is lehetővé, s a legtöbb helyen sikeresebbé vált”. MOL ME KBJ K 26, Árva megye, 1676. cs. 686. / k. b. 1903.
- ⁵² *A magyar állam...*, 155–156. p.
- ⁵³ Ez komoly eltérést jelent Wlassics Gyula és Lukács György rendeleteihez képest. Azokban ugyanis a magyar nyelvtanítás eredménytelenségét nem kizárólagosan a tanító számlájára írták, hanem a vizsgálat során mérlegelni kellett azt is, hogy a kudarcnak nem voltak-e más, strukturális okai is (például: „rendetlen iskolázás, túlnépesség, tankönyvhiány”). Ha igen, akkor a tanfelügyelőnek a közigazgatási bizottság közreműködésével kellett intézkednie ezek megszüntetéséről. *Uo.*, 150., 179. p.
- ⁵⁴ *Uo.*, 191–194. p.
- ⁵⁵ ZILIZI Zoltán: A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus iskolákban, *Sic Itur ad Astra*, 2006/3–4, 246–260. p.
- ⁵⁶ Kossuth Lajos *Iratai*, Atheneum, Budapest, 1902. 9. köt. 175. p.
- ⁵⁷ (MOCSÁRY Lajos): *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés*, Kókai, Budapest, 1886, 13. p.
- ⁵⁸ JASZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Gondolat, Budapest, 1986, 237–238. p., GRÜNWARD Béla: Zólyom megye, In: KÖRÖSI József (szerk.): *Megyei monográfiák. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota a XIX. század végén*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1891. 1. köt. 27–31. p.
- ⁵⁹ MOL ME KBJ K 26, Pozsony város 1673. cs. 407 / K. B. 1905.
- ⁶⁰ *Magyar Statistikai Évkönyv*, Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Buda, 1911, 22–27. p.